

szemantikája képtelen rögzülni a tropológiai láncban, és végső soron a hagyományhoz való viszony allegóriájaként értelmezhető. Méghozzá egy olyan konstellációban, mely e viszony kétirányúságát a szavak materiális természetével állítja párhuzamba. A szavakéval, melyek összekötnek és elválasztanak, identitásuk pusztán időleges, jelentésükben ezért mindig marad valami idegen: „Nyelvek csatája – ez vagyunk. [...] Szerelmem, / fald fel a nyelvem – edd meg a megtagadott, / dült, idegen szavakat ... [...] *Odi et amo*. Két nyelv / feszül most egymásnak a világ valahány / szaváért – védtelenül, csupaszon, szerető / dühbe vonaglón, összefonódva a néma / harcban, egybesimulva, habár sohasem / lehet egyé... *Odi et amo. Odi et amo.*”

Az iménti szöveg tapasztalata természetesen azért is érdemelhet némi figyelmet, mert Polgár Anikó gondolatmenetei előfeltevésként kezelik a hagyományelsajátítás nyelvi komponenseit, illetve azt az oscillációt, mely az idegenség megértésének dilemmáját a perspektívák kölcsönösségében teszi láthatóvá. Ahogy egyhelyütt a szerző maga fogalmaz: „A catullusi korpusszal nemcsak emblematisz jelölők által párbeszédbe lépett szövegekről van szó, hanem olyan merész többletjelentések, illetve értelmezési stratégiák kimunkálásáról is, melyek mindenképp legitimálják a mai olvasó kérdésfelvetéseinek jogosságát.” (167. old.) S bár a költészet befogadása esetében az idegenség olykor eliminálódni látszik, mégsem szüntethető meg teljes egészében. A hermeneutikai kérdés-mód ebben a szituációban arra hívhatja fel a figyelmet, hogy amit az olvasás megnyit számunkra, az – *Jausst* idézve – „a másik világának felénk fordított horizontja” („Ad dogmaticos: az irodalmi hermeneutika kis apológiája”). Ebben a részlegességben válik különösen fontossá Polgár Anikó könyvének polivalens címe is. „A mi Catullusunk” kitétel ugyanis nem feltétlenül a birtoklás jelölője; sokkal inkább egy parciális horizonté, amely előfeltételezi a múlt megértésének szándékát, még akkor is, ha tudatában van annak, hogy – *Schleiermacher*rel szólva – „a nem-értés soha nem számolódik fel teljesen”.

Polgár Anikó (2003): *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*. Kalligram, Pozsony.

H. Nagy Péter

Szó, kép, értelmezés

Aki ismeri a retorika és a képiség nemzetközileg elismert magyar kutatója, Kibédi Varga Áron öt évvel ezelőtt megjelent tanulmánykötetét (Szavak, világok. Jelenkor Kiadó), annak a szerző új könyve (A jelen. Irodalom és művészet a századfordulón) – a frekventált témákat illetően – nagyobbrészt ismerős lesz. A kötet néhány írásában ugyanakkor megfigyelhető egy óvatos szemléleti elmozdulás (a váltás erős szó erre), mégpedig a megértés, az interpretáció elmélete irányába. Másként fogalmazva: Kibédi Vargának köszönhetően a hermeneutika kérdései egy alkalmazási területeiben egyre táguló retorika horizontjában fogalmazódnak újra.

A szónoklattan és alakzatelmélet gazdag hagyományát hermeneutikai megmérettetésnek teszi ki a szerző, úgy, hogy közben megmarad a maga szűkebb szakterületén, sőt, az ugyancsak ókori eredetű, szerteágazó tradícióval bíró értelmezésselmélet bizonyos területeit igyekszik meg(vagy vissza?)hódítani a retorika számára. Ezzel az eljárással, közvetve, nemcsak a retorika „teherbírását”, leíró és heurisztikai potenciálját,

valamint a jelenkor irodalmi és művészeti jelenségeinek reflexiójában megmutatkozó termékenységet, válaszképességét demonstrálja, hanem egyben kifejezésre juttatja a két diszciplína egymásra utaltságát is. A humántudományok e két meghatározó hagyománya közti határok feszegetése, átjárhatóbbá tétele nem a fogalmi spekuláció, hanem – a műalkotások által előhívott kommentárigényből fakadóan – mindig az alkalmazás szintjén valósul meg.

Már a kötet címadása is frappáns retorikai gesztusként értékelhető, hisz mozgásba hozza a „jelen” szó többértelműségét, ami egyúttal az alcímben jelzett korszak művészetének egyik leglényegesebb kérdésére, a nyelvi és képi jelek mimetikus és reprezentáló funkciójának összetett problémakörére is utal. A cím ellenére Kibédi Varga reflexiói nem szorítkoznak kizárólag a jelenkor művészi jelenségeinek és teoretikus megfontolásainak vizsgálatára; a kötet egyik fontos hozadéka, hogy ezek tágabb művészet- és tudománytörténeti kontextust kapnak. A kötet szerzője a jelenkori esztétikai tapasztalat összetevőit és az elméleti reflexió eredményeit általában a múlt horizontja felől (is) szemléli. Különböző művészeti ágak, egymástól távol eső művészi korszakok és teljesítmények közt terem ily módon kapcsolatot – anélkül, hogy ez anakronisztikus megállapításokhoz vezetne. Ezekben az alapvetően távlatnyitó „visszanyúlásokban” (is) a szónoklattan jelentő számára a legfontosabb irányzékot.

A világos, lényegretörő stílusnak köszönhetően a könyv a legszélesebb olvasóközönség számára válhat élvezetes és tanulságos olvasmánnyá. Kibédi Varga Áron széleskörű tájékozottsága, imponáló tudása nagyfokú szakmai alázattal párosul. Nem az ezoterekus nyelven megszólaló tudós, hanem az avatott közvetítő szerepét vállalja magára, a retorika, a poétika, a hermeneutika és az irodalomtörténet fogalmi és elemző eljárásai segítségével az irodalom és a képzőművészet aktuális és „régijű” problémáiba vezet be az olvasót; további forrásokhoz utalja őt, prognosztizál és kérdez, megfontolásra érdemes szempontokat vet fel, egymástól távol fekvő művészi korszakok közti összefüggésekre mutat rá.

és/vagy hall, vagy háborodjék fel miatta” (114.) – olvassuk a „Minden művészet szélsőséges” című tanulmányban, majd két oldallal később általános konklúzióként azt szűri le a szerző, hogy „a retorikából kiindulva arra a következtetésre jutunk, hogy a művészet mindig szélsőséges, eszményít vagy becsmérel”. (116.) A retorika talán legjobban, de ugyanakkor a legkülönfélébb (olykor ellentmondásos) módon kidolgozott részterületének számít az alakzatok és a trópusok osztályozása. Ismert ezeknek a fogalmaknak nyelvészeti és műnemi (*R. Jakobson*), kultúrtypológiai (*J. Lotman*) és bölcséleti (*P. de Man*) szempontú magyarázata és applikációja. Kibédi Varga „retorikai gondolkodására” ugyancsak jellemző, hogy számára az alakzatok és a szóképek nem csupán a szöveg összetevőit, művészként aposztrofált kifejezőeszközöket nevezik meg, hanem segítségükkel általános érvényű nyelvi, műfaji, művészetközi és világképi összetevőkre világíthatunk rá. Jól megfigyelhető ez az ismétlés, a leírás és az elhallgatás magyarázatakor: „aki ismét, az az állandóan változó valóság heterogén voltát szeretné emberi mértékkel mér-

hetővé tenni, humanizálni... aki leír, elfogadja a világot, és amikor azt leírásával érzékelteti, díszíti, megszépíti, gazdagítja, akkor tulajdonképpen a szöveg érzékelhető lehetőségeinek a határait puhatolja: a képpel próbál vetélkedni.” (81.)

Celan költészetének értelmezésbeli nehézségeiről szólva tesz említést a szerző két kevésbé ismert alakzatról, a hipotipózisról (a festői hatásra törekvő, díszítő leírás alakzata) és az elhallgatás, az utalás révén gazdag konnotációs mezőt kialakító szignifikációról, a rejtett érvelés alakzatáról. Először még csak azt írja, hogy a beszéd stiláris formái e két szélsőség között helyezkednek el, később már kiterjeszti e két fogalom jelentéskörét a beszéd általános jellemzőire, mondván, hogy az emberi beszéd „a hipotipózis és a szignifikáció dialektikáján alapszik”. (177.) Az előbbi elbűvöl és eláraszt, az utóbbi viszont aktiválja az olvasói képzelőerőt. Nagyon érdekes továbbá, ahogy a különböző korszakok képzőművészeti műfajainak (történeti kép, absztrakt festmény, ready made) jellemzésekor is a retorikára támaszkodik, illetve mindhárom esetben más-más retorika alkalmazásának szükségességét hangsúlyozza: „A történeti kép színpadias és morális üzenetet tolmácsoló retorikáját felváltja a monokrómia, azaz a háttér metafizikai üzenetet sugalló, meditatív retorikája.” (163.) *Duchamp* és *Greenberg* révén pedig megképződik az igény egy, a közönség aktív részvételével számoló dialogikus, interaktív retorika létrehozására és alkalmazására (165.). A szó és a kép, tehát az irodalmi és a képzőművészeti alkotások befogadásának és ábrázolási elveinek összevetésére, igyekszik bennünket meggyőzni a szerző, a retorika szintén megfontolandó szempontokat ajánl.

A nyelvi-textuális és a képi-vizuális jelek közti viszonyok sokrétűek (amint az egyébként szintén Kibédi Varga Áron más helyen megjelent rendszerező-osztályozó jellegű tanulmányaiból is ismert), ezek közül a kötetben az irodalom (tájleírás) és a festészet (tájkép) versengésével, a nyelviből a képi jelrendszerbe való átfordítás eseteivel („Narratív határesetek”), az irodalmi és képzőművészeti műfajok osztályozási elveinek hasonlóságaival („Képzőművészet és retorika: történeti kép, monokrómia, ready made”), a percepció („nézni-olvasni”) és a hatás intenzitásának különbségeivel („A regény múltja és jövője”), a kép és a mondat referenciájának analógiáival („Lehet-e az irodalmat interpretálni?”), valamint a verbális narratíva és a mentális kép összefüggéseivel („Azonosulás és távolságeremtés az irodalomban”) foglalkozik – hol részletesebben, hol csupán érintve a problémát. Kiemelem még „A mai francia regény” című tanulmányt, mely először a *Kalligram* azonos című számának (2000/9) bevezetőjeként jelent meg, s remek eligazító a témában. A kortárs francia regény egyik jellegzetes tendenciájaként tartja számon a szerző az „alanyosodást”, az alanyhoz és a történethez való visszatérést (138.), majd egy lábjegyzetben megjegyzi, hogy a képzőművészetben hasonló jelenségek tapasztalhatók: „A neofigurális festészet a maga módján visszanyúl a portréhoz és a történeti képhez (Chia, Garouste). A performanszokban az alany saját testét disszociálja (Orlan, Abramovic). A video-installáció középpontjában az emberi történés áll (Gary Hill, Thierry Kuntzel, Bill Viola).” (139.)

Jellemző, hogy Kibédi Varga a hermeneutikát nem az esztétika, a teológia, a jog vagy a filozófia oldaláról közelíti meg – ahogyan ezt az alapvetően applikatív diszciplína alakulástörténetével foglalkozó tanulmányokban és monográfiákban már megszokhattuk –, hanem a szónoklattan hagyománya felől világítja meg annak fő kérdésfelvetéseit, jellegzetes elemzői eljárásait és műfajait („Lehet-e a szövegeket értelmezni?”). *Schleiermacher* utalva a hermeneutikát „fordított retorikaként” határozza meg: „A szóbeli kultúra idején a retorika az ékesszólás tana volt, az írásbeliség korában viszont azok, akik retorikát tanulnak, ezt a tudást elsősorban arra használják, hogy a leírt vagy nyomtatott szövegekben meghúzódó érvelésrendszert felfedezzék. Az értelmezés művészete itt egybeesik az ellenfél retorikájának, rejtett intencióinak a felkutatásával.” (74.) A retorika és a hermeneutika összefonódását két történeti okkal magyarázza. Egyrészt a 19. század végéig mindenki tanult retorikát, elsajátítva a szövegalkotás fázisait és szabályait (inven-

ció, diszpozíció és elokúció), ez pedig lehetővé tette, hogy mások szövegeit is ezek szerint a szabályok szerint interpretálják, másrészt pedig a könyvek növekvő és éppen ezért áttekinthetetlen mennyisége hívja elő azt az igényt, hogy erre szakosodott emberek eligazítsák (kiválasztás és értékelés) a laikus és műkedvelő olvasókat „a könyvek dzsungelében”, s ezzel együtt felkeltsék az érdeklődésüket a jó könyvek iránt. Ez pedig leginkább retorikai fogások alkalmazásával lehetséges (76.). „Az olvasó elcsábítását-meggyőzését szolgáló félig-meddig rejtett, félig-meddig nyílt érvelés” (77.) már az irodalmi hermeneutika határterülete, mely ezen kívül azzal tűnik ki, hogy bekapcsolja az értelmezés munkájába a poétika, a stilsztika és a narratológia ismereteit, fogalmait és elemző műveleteit.

Ugyancsak az irodalmi hermeneutika körébe tartozó problémákat boncolgat Kibédi Varga a szerzői önértelmezés (*Az önértelmezés művészete: Jean de La Ceppéde és Szabó Lőrinc*) és a modern költészet interpretációs nehézségei kapcsán (*Celan és a költészet*). A két tanulmányban közös, hogy mindkettő az irodalmi mű és a hozzá fűzött kommentár lehetséges viszonyait járja körül. A francia barokk költő, Théorèmes című szonettgyűjteményéhez maga írt értelmező célzatú, a kommentár funkcióját betöltő jegyzeteket, melyeknek alapvetően apologetikai célja volt: „a kommentár segítségével az olvasó azonnal ellenőrizheti, hogy amit mond, megegyezik az egyház hivatalos tanaival.” (169.) *Szabó Lőrinc* saját költeményeihez írt rövid magyarázatai más jellegűek és funkciójuk is eltérő. Mindenekelőtt szubjektívebbek, autobiografikus vonatkozásúak; inkább arról szólnak, miként is keletkeztek ezek a művek, s milyen módosulásokon mentek keresztül a költőnek saját verseiről adott olvasatai és értéktételei. A Celan-olvasás nehézségei nemcsak a költő szűkszavúságából, verseinek rejtvénytársaságából származnak, hanem abból is, hogy „a kései Celan tudatosan irtotta verseiből azt, ami a költészet lényegéhez tartozik: az ismétlést és a daljellegét”. (190.) Ez váltja ki aztán a „kommentárszomjat, a kommentárigényt” (181.), amit a tanulmány szerzője egyébként a századvég szimptomatikus tüneteként tart számon, *A mai francia regény* című áttekintésében pedig még hozzát teszi, hogy a modern művészet „nem létezik hozzá szorosan kapcsolódó elméleti munka és kommentár nélkül” (137.). A születő kommentárok nagy száma viszont sokszor nem az olvasás-értelmezés megkönnyítését szolgálja, hanem elfedi a műveket. Érdekes továbbá az a jelenség is, hogy a kommentátor olykor – talán öntudatlanul is – átveszi a kommentált mű jellegzetes stílusát. Példaként Kibédi Varga *Bacsó Béla* Celan-könyvét (*A szó árnyéka*) említi, mondván, hogy a szerző „mintha óhatatlanul követné Celan stílusát: szikáran, elliptikusan beszél”. (187.) Mindenképpen figyelmet érdemel még *A nemek és a kultúra* című tanulmány is, mely a férfi és női írói produkció műfaji különbségeit tárgyalja, különös tekintettel a francia klasszicizmus és a német romantika korszakára.

Befejezéseként érdemes még arról is szót ejteni, hogy a világos, lényegretörő stílusnak köszönhetően a könyv a legszélesebb olvasóközönség számára válhat élvezetes és tanulságos olvasmánnyá. Kibédi Varga Áron széleskörű tájékozottsága, impozáns tudása nagyfokú szakmai alázattal párosul. Nem az ezoterikus nyelven megszólaló tudós, hanem az avatott közvetítő szerepét vállalja magára, a retorika, a poétika, a hermeneutika és az irodalomtörténet fogalmait és elemző eljárásait segítségével az irodalom és a képzőművészet aktuális és „rég-új” problémáiba vezeti be az olvasót; további forrásokhoz utalja őt, prognosztizál és kérdez, megfontolásra érdemes szempontokat vet fel, egymástól távol fekvő művészi korszakok közti összefüggésekre mutat rá. Talán ebben a megértésre való törekvésben, előadásmódjának fegyelmezett egyszerűségében ragadható meg a legmarkánsabban a szerző hermeneutikai attitűdje.